

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Teze k disertační práci

Jazyková politika v českých zemích v 18.–20. století
–
Škola jako národní politikum

Václav Velčovský

Katedra českého jazyka

Školitelka: doc. PhDr. Martina Šmejkalová, Ph.D.

Obor: Pedagogika

2012

Fungování jazyka ve společnosti je jedním z klíčových témat současné doby. Aktuální výzvy pluricentrické a multikulturní společnosti vedou k redefinici postojů k jazyku, role státu a obecně k naplnění jazykových práv každého jednotlivce. Tyto postoje se konstruuji nejefektivněji a nejpevněji prostřednictvím školské edukace a jejich pozdější rekonstrukce nebo dokonce dekonstrukce je více než náročná.

Jazyková práva se etablovala vedle práv lidských jako nedílná součást moderní společnosti. Týkají se jak soukromého, tak veřejného užívání jazyků. Postihují všechny oblasti života člověka: školství, masmédiá, služby, správu, justici atp. Aktivní uvědomování si všech dimenzí jazykové politiky a volání po jejich optimalizaci je příznačné pro současnou (nejen evropskou) společnost. Teorie jazykové politiky jako vědecká disciplína tak může na teoretické rovině napomoci k demokratizaci společenství a států i k zabránění (nejen jazykových) konfliktů a (nejen politických) radikalizací.¹

Cíle, koncepce, metodologie

Cílem této disertační práce je (1) uvedení teorie jazykové politiky do české lingvodidaktiky, lingvistiky a pedagogiky. Představíme základní teoretické modely, jejichž možnosti a meze podrobíme kritickému zkoumání, a definujeme průsečíky jednotlivých modelů, které budou aplikovatelné na kontext České republiky, resp. českých zemí. Zároveň bude nutno nově definovat pojmy, které nejsou v českém prostředí plně etablovány. (2) Teorii jazykové politiky vztáhneme na české země od konce 18. století do roku 1945, primárně na bázi česko-německých vztahů, s přesahem až do současnosti. Aplikujeme tedy teoretická východiska na diachronní vývoj s vědomím metodologických úskalí, jež budeme reflektovat. (3) Definujeme konstanty i proměnné jazykové politiky v českých zemích. Právě poznání a pochopení fungování jazyka ve společnosti v co největší šíři může umožnit vytyčení principů, jichž by bylo záhodno se při plánování nových legislativních konceptů držet či vyvarovat.

Tematicky se zaměřujeme na dvě stěžejní oblasti, které jsou pro jazykovou politiku zásadní a zároveň obyvatelem nejbedlivěji sledované a hodnotově exponované – oblast školství a správy. Zatímco školství bývá vnímáno jako investice

¹ Vzhledem k limitujícímu rozsahu těchto tezí se v nich věnujeme pouze cílům, koncepci, metodologii a celkovým výsledkům. Teoretickou část disertační práce a dílčí závěry a jejich aplikace uvádíme pouze ve značně redukované podobě. Ani zde neodkazujeme na literaturu a prameny, a to kvůli jejich rozsáhlosti. Tyto teze tedy představují stručné shrnutí a vlastní interpretaci zásadních výsledků disertační práce v jejím metodologickém rámci.

pro budoucí generace, a proto je pocíťována obzvláště intenzivně jeho symbolická hodnota (vzdělání v rodném jazyku), správa cílů na současnost – na přístup k moci, k chodu státu a k justici (spravedlnosti) v mateřštině. Oblast školství vnímáme jako klíčovou pro realizaci a dosahování kulturněpolitických záměrů státní moci i záměrů jazykověregulativních. Jmenovitě se věnujeme výuce rodného jazyka a jazykovému charakteru školské pedagogické komunikace jako zásadním faktorům v procesu utváření individuálních i společenských jazykových postojů.

Vzhledem k rozsáhlému časovému období obsahujícímu téměř 200 let jsme se rozhodli neanalyzovat celý úsek kontinuálně, ale zvolit formu dílčích sond, a to pro 19. století většinou v časovém rozmezí 50 let, pro 20. století 10–20 let. Tyto sondy umožní dostatečně postihnout paradigmatické změny, rozdílný politický i ideový kontext a zhodnotit, zda se jazykověpolitická opatření v praxi ujala a zda došlo k posunu v oblasti jazykové politiky právě ve školství a správě. Sondy zároveň umožní odhlédnout od dílčích výkyvů nebo jednorázových událostí, které neměly významnější dopad na celkovou perspektivu české jazykové politiky, neboť zásadní pro nás bude makrohledisko jazykové politiky jako celku v jeho kontinuitě. Každou sondu ohraničíme významnými historickými, školskými anebo pouze symbolickými mezníky, v jejichž rámci budeme provádět jazykověpolitickou analýzu. Při definici konstant a proměn české jazykové politiky budeme porovnávat závěry jednotlivých sond mezi sebou, abychom naznačili diachronní konsekvence.

Stanovili jsme následující sondy:

1. sonda: 1774–1793,
 - ideově: závěr osvícenského absolutismu, od zemského vlastenectví k jazykové identifikaci,
 - sonda ohraničena z jedné strany Felbigerovým školním řádem, z druhé uvedením F. M. Pelcla na stoličce české řeči pražské univerzity,
 - poměrně rozsáhlý časový úsek je nutný pro analýzu změny paradigmatu (dekonstrukci baroka v klasicismus a následný preromantismus),
2. sonda: 1848–1849,
 - ideově: budování občanské společnosti,

- sonda ohraničena z obou stran politickými událostmi revolučních let,
3. sonda: 1880–1900,
 - ideově: radikalizace česko-německých vztahů, nacionalismus, volání po státoprávním vyrovnání,
 - sonda ohraničena z jedné strany Stremayrovými jazykovými nařízeními, z druhé symbolickým závěrem 19. století,
 - poměrně rozsáhlý časový úsek je nutný pro analýzu změny paradigmatu (vznik a vývoj nacionalismu),
 4. sonda: 1926–1929,
 - ideově: jazyková společnost v nové republice (hledání společné identity?),
 - sonda ohraničena z jedné strany nařízením vlády č. 17/1926 Sb., z druhé volbami v roce 1929,
 5. sonda: 1939–1941,
 - ideově: česká a německá identita a nacismus,
 - sonda ohraničena z jedné strany vyhlášením protektorátu, z druhé příchodem R. Heydricha do Prahy.

V každé sondě se zaměřujeme na charakteristiku obecné jazykové situace a následně na analýzu jak legislativy, tak reálného stavu postavení jazyků ve školství a správě. Ve školství se věnujeme především školství primárnímu, všeobecnému sekundárnímu (tj. školství gymnaziálního typu) a okrajově terciárnímu (především Univerzitě Karlově). K odbornému školství zpravidla nepřihlížíme. Geograficky se soustředíme na Čechy/Předlitavsko/Československo/protektorát. Bude nás primárně zajímat vztah češtiny (jako jazyka zprvu menšinového, posléze oficiálního) a němčiny (jako jazyka zprvu oficiálního, posléze menšinového), méně vztah češtiny a slovenštiny. Chceme touto prací osvětlit další dimenzi česko-německých vztahů v českých zemích, které doposud nebyla věnována významnější pozornost: čeština/němčina jako jazyky vyučované a vyučovací a jako jazyky státní.

Stěžejní metodou jsou empiricko-analytické postupy, metody historické obsahové analýzy a částečně také metody historicko-srovnávací. Vycházíme z dobové legislativy a její interpretace (rovina de jure) a následně ji explikujeme prostřednictvím interpelací,

judikatur, novinových článků, spisků, letáků nebo pamětí postihujících reakce obyvatelstva (rovina de facto). Kombinujeme jak prameny objektivní (legislativní normy), tak subjektivní (vzpomínky pamětníků) při dodržení přísné kritické metodologické reflexe. Design výzkumu je tedy smíšený a kombinuje v sobě jak kvantitativní (statistiky celospolečenského významu), tak kvalitativní aspekt (dílní případové studie, kontextualizace či explikace).

Teorie jazykové politiky

Teorie jazykového managementu, jazykového plánování a jazykové politiky se začala v anglosaském světě masivně rozvíjet v 60. letech 20. století v souvislosti s dekolonializací britského impéria a s národně emancipačními procesy afrických, asijských a pacifických národů. Na konci 60. let a v letech 70. vznikaly deskriptivní monografie věnované otázkám jazykového plánování na základě analýzy jazykové situace v konkrétních zemích. V osmdesátých letech se pozornost v oblasti jazykové politiky zaměřila na bilingvismus, na budování národní identity prostřednictvím jazyka a na vztah jazyka a kultury. Devadesátá léta přinesla opět oživení teorie jazykové politiky, a to v souvislosti s rozpadem bipolárního světa a s postupnou evropskou integrací postkomunistických zemí (srov. etablování pojmu *jazykový imperialismus*, koncept jazykových lidských práv nebo jazykové ekologie). V současnosti se práce věnované jazykovému managementu, jazykovému plánování nebo jazykové politice věnují jednak obecnému metodologickému rámci, jeho metaotázkám a metainterpretacím. Teoretické mezníky tvoří dnes už klasické práce Rubina, Jernudda, Fishmana, Trudgilla, Neustupného, Shiffmana a Coulmase, z nejnovějších pak především vyčerpávající Ricentovy a Mühlhäuslerovy syntézy.

V českém prostředí teorie jazykové politiky významněji rozpracována nebyla. Soustavná pozornost je věnována otázkám jazykové kultury, česko-slovenské dvojjazykovosti nebo česko-polského a česko-německého bilingvismu. Základní studie v češtině a/nebo o české jazykové politice či českém jazykovém managementu představují především dílní práce Neustupného, Nekvapila, Slobody a Dovalila. Přestože se počet literatury k tomuto tématu množí, stále české lingvistice chybí teoretická syntetizující práce o teorii jazykové politiky. Současné školské jazykové politice se dlouhodobě věnuje Čechová, z diachronního pohledu zmiňme klasické studie Jelínka a monumentální práce Šmejkalové a Němce. Tito autoři se většinou věnují kurikulární

stránce vyučování, ať už v synchronním nebo v diachronním prizmatu, méně však jazykové politice a roli školy v ní.

Jazykovou politiku v této práci chápeme jako soubor *oficiálních a veřejně deklarovaných aktivit regulujících (preskriptivně či restriktivně) konkrétními legislativními akty užívání jazyka či jazyků či jednotlivých jazykových prvků, tvarů, kódů nebo variet v jednotlivých oblastech veřejného života daného státu (správa, soudnictví, školství, ozbrojené složky, jazyková krajina atp.)*. Jazykovou politiku můžeme dělit dle různých kritérií. Ve svých teoretických podkladech rozsáhlých výzkumů se dělením, klasifikováním a strukturováním přístupů k jazyku na politické rovině zabývali např. Kloss, Ferguson, Stewart, Trudgill, Shapiro nebo Schiffman.

Zobecněním jednotlivých typologií vyplývá existence minimálně dvou dichotomií: jazyková politika autoritativní a liberální (podle ducha/filozofie regulace) a jazyková politika regulující a pasivní (podle typu či rozsahu regulace). Jedná se o vlastnosti jazykové politiky jako celku, tedy komplexní zhodnocení toho, jak, resp. proč, jakým způsobem a s jakým efektem definuje a reguluje stát svou jazykovou politiku. Tato typologie podchycuje makrohledisko, a to především v souvislosti s jeho ideovým (filozoficko-politologickým) pozadím. Pro další analýzu jsme vyšli ze čtyř dílčích vlastností, jejichž (relativní) míru sledujeme: míra regulace, míra restrikce, míra tolerance a míra rovnosti jazyků. Míru regulace stanovíme srovnáním počtu regulatorních aktů a norem. Míru restrikce určíme srovnáním síly, opatření a sankcí ve vymezených komunikačních situacích. Toleranci charakterizujeme srovnáním různého přístupu k různým jazykům v dané jazykové regulaci a vymezením či absencí případných sankcí za její porušení. Kritérium rovnosti je vyvoditelné z jejich explicitního zmínění či v případě absence regulace z implicitního předpokladu jejich rovnoprávné koexistence na základě dokladů de facto. Čtyři výše uvedené vlastnosti můžeme schematicky zobrazit prostřednictvím paprskového grafu o čtyřech vrcholech. Je-li výsledný čtyřúhelník dané jazykové politiky blíže vrcholům „regulace“ a „restrikce“ (velký počet restriktivních norem vysoké síly), jedná se o autoritativní typ, je-li blíže vrcholům „rovnost“ a „tolerance“ (stejná práva pro všechny jazyky daného státu), jedná se o typ liberální. Je-li výsledný čtyřúhelník rovnoměrně rozmístěn mezi všemi čtyřmi vrcholy, jedná se o typ regulující (silná regulace jakéhokoliv typu), a je-li plocha víceméně centrálně umístěného čtyřúhelníku relativně malá (absence regulace

jakéhokoliv typu), jedná se o typ jazykové politiky pasivní. Tuto vlastní typologii jazykové politiky aplikujeme na jednotlivé časové sondy.

Sonda první: 1774–1793

Novodobá česká společnost se zdá být vystavěna na jazykové identifikaci. Jazyk se stal alfou a omegou národa a později také státu, bylo jím bouřlivě argumentováno a byl také zneužíván k prosazení ryze politických cílů. Stalo se tak díky herderovsko-fichtovskému proudu, který v rámci evropského preromantismu významně ovlivnil formování novodobého českého národa. Jazyk spoluvytvářel identitu svých mluvčích také ve vazbě na negaci těch jinojazyčných, tj. německých. Zemský patriotismus budovaný během 17. a 18. století také za přispění původem nečeské šlechty a katolického vlastenectví byl zúžen jazykovým prizmatem, a začal tak definitivně rozlišovat obyvatelstvo podle jeho řeči. Národ začal být interpretován jiným paradigmatem. Denacionalizace Rakouska jako nosná státotvorná idea vrcholného a pozdního absolutismu měla být provedena prostřednictvím školství a všeobecné vzdělanosti. Vídeň se pokusila aktivně ovlivnit jazykovou situaci Čech prostřednictvím škol. V primárním vzdělávání (na triviálních školách) se podařilo vytvořit podmínky pro povinnou akvizici němčiny jako cizího jazyka (prostřednictvím ideálně bilingvních učitelů), ovšem nikoliv pro fungování němčiny jako jazyka vyučovacího. Dopad edukační praxe hlavních a vzorových normálních škol s německým jazykem vyučovacím byl kvantitativně spíše okrajový, nicméně klíčový pro budování nové inteligence – jejich absolvování se stalo podmínkou pro vyšší vzdělání. Sekularizovaná gymnázia byla transformována na státní, a proto německá, stejně jako univerzity. Role školy však začala působit přesně opačně – nikoliv denacionalizačně, nýbrž obranně a postojově: právě ve školství byly snahy státu o extralingvistické změny nejpálčivěji vnímány, a proto se brzy učitelstvo stalo stěžejním aktérem národního obrození. Silně podporované a oficiálně prosazované jazykové vyučování v době osvícenství posilovalo jak jazykové vědomí uživatelů jazyka vyučovaného, tak jazyka zprostředkujícího, a to v provázanosti akvizičních (meta)jazykově reflektujících procesů. Subjektivizace postojů k jazyku a jejich začlenění do „národního kánonu“ představuje nejdůležitější průvodní jev přelomu století. Je možno se domnívat, že bez oficiálních denacionalizačních postupů by národní obrození nevzniklo, popř. by vznikalo v jiné koncepci. Nicméně v závěru 18. století se jednalo spíše o sociokulturní intelektuální hru několika českých nadšenců

s významem historickým a historiografickým, nikoliv extralingvisticky upnutým do budoucnosti. Jazyk byl v očích Vídně pouhý místní kolorit překonatelný důkladným školstvím. Paradoxem přitom je, že podpora Vídně Čechům a českému jazyku byla daleko samozřejmější a respektovanější než přesvědčení samotných často ryze pragmatických Čechů o jejich jazyku a národu. To dokazuje např. mohutná agitace obrozenců za češtinu, poměrně vstřícný (ve své utilitární orientaci také ryze pragmatický) postoj Vídně k češtině na rakouských univerzitách i větší nezáměrem Čechů o ni.

Sonda druhá: 1848–1849

Za padesát let se podařilo uvést češtinu do vyšších komunikačních funkcí – do vysoké literatury a do vědy, extralingvistická změna byla úspěšná, a česká reprezentace se začala proto domáhat také jejího uvedení do správy a školství v souladu s tzv. historickými právy. Jazykový program zcela suploval program politický, navíc byl formulován historicky s orientací na minulost, minimálně pro přítomné soužití s Němci. Klima revolučního roku 1848/1849 přispělo k verbalizaci a tlaku na prosazení těchto požadavků. Stalo se tak pouze částečně, deklarativně, hlavně uvedením češtiny do středního školství. Čeština se etablovala z jazyka „podpůrného“ či zprostředkujícího na jazyk vyučovací nejen v triviálkách, ale také ve školách hlavních, na pražské normálce a na gymnáziích (dočasně na všech stupních, trvale na nižším stupni). Na univerzitě byla stanovena svoboda jazyka přednášek. Češi to brali za důkaz své vyspělosti a neřešení jazykové otázky ve správě chápali jako ignorování českých práv a ryze protičeský postoj Vídně. Principiálně proti sobě stály dvě koncepce češtiny jako jazyka vyučovacího: „autonomní“ dělící školy na české a německé (tj. jednojazyčné) a „koexistenční“ vyučující v obou zemských jazycích (tj. dvoujazyčné) – první radikální, druhá utopistická. Za souhlasu Vídně byla postupnými kroky realizována první z nich, čímž došlo jak k emancipaci českého národa na jedné straně, tak k jeho segregaci na straně druhé. Tato doba byla také poslední, kdy byly v konstituční euforii formulovány myšlenky jednotného národa Čechů a Němců bez ohledu na jazykové rozdíly. Politická realita a vystřízlivění však vedly k definitivnímu oddělení a kupevnění postojů k češtině a ke komplexu její „méněcennosti“. Nebyla-li dána možnost plnohodnotného prosazení češtiny ve správě, soustředila se politická reprezentace na její upevnění ve školství. Vídeň dala Praze v otázkách elementárního a středního školství relativně volné ruce.

A opět začala agitace za národní myšlenku – za především finanční podporu národních škol a zároveň za přehodnocení českého pragmatismu, aby české rodiny nedávaly své děti do škol německých.

Sonda třetí: 1880–1900

Konec 19. století přinesl eskalování všech postojů, které se utvářely během sta let. Češi se emancipovali jako plnohodnotný národ – diverzifikovaní sociálně i politicky. Zatímco na politickém poli se jim podařilo dosáhnout samostatné české univerzity, a tedy kompletní, definitivní a v budoucnu už neměnné segregace českého a německého školství stejně jako české a německé vzdělanosti, ve správě se volání po historickém (rozuměj jazykovém) zadostiučinění míjelo účinkem. Češi místo toho, aby ve vlastním bilingvistu viděli významnou praktickou i kulturní výhodu, ho začali interpretovat jako nucenou germanizaci a jako handicap. Jazykové spory vedly dokonce k vyhlášení výjimečného stavu, což ukazuje silnou politizaci jazyka a jeho symbolické hodnoty. Školství podpořené spolkovým životem (*Ústřední matice školská* versus *Schulverein*) tyto postoje ještě více utvrzovalo a snažilo se omezit pragmatismus těch Čechů, kteří chápali němčinu státně/prestižně, a proto využívali školy s německým jazykem vyučovacím. Školské statistiky totiž jasně ukazují odlišné vnímání češtiny a němčiny u českých a německých rodičů, kteří se museli rozhodnout, do školy s jakým vyučovacím jazykem své dítě zapíše. Zatímco v letech 1880–1910 procentuální zastoupení Čechů v českých zemích mírně stoupalo a Němců mírně klesalo, počet národních (obecných a měšťanských) škol tento vývoj nekopíroval, ba ve srovnání s procentuálním zastoupením demografického složení obyvatelstva jevil značné rozdíly pro Čechy a pro Němce: řádově rozdíly až ± 8 % v relativním počtu národních (obecných a měšťanských) škol a v přístupu žáků dané národnosti ke gymnaziálnímu vzdělání. Docházelo sice k postupnému vyrovnávání těchto diskrepancí, nicméně k plnému vyrovnání sledovaných kategorií nedošlo. Němčina byla chápána jako „nutný“ či prestižní jazyk, a to jak Němci, tak Čechy, zatímco čeština pouze jazyk regionální. Nechuť učit se češtině jako druhému zemskému jazyku je patrná jak z národnostního složení žáků škol, tak z počtu škol s německým jazykem vyučovacím nabízejících také hodiny češtiny (pouze 12 % obecných škol). Ve světle těchto fakt je třeba odlišit českou nacionalistickou vlnu poslední dekády 19. století jako do jisté míry akademický a verbalistní projev národního vlastenectví a skutečné jazykové chování v aktuální

komunikační situaci (z edukačního pohledu je možné český nacionalismus interpretovat jako reakci na pragmatismus významné části Čechů ve vztahu k jejich jazyku a školství). Individuální jazyková politika v rámci rodiny byla v souladu se školskou jazykovou politikou státu. Přesto češství a němectví na politické úrovni už nemohlo najít společnou cestu a (metaforicky řečeno) podle vídeňského kompasu bez střelky (bez aktivní jazykové politiky reflektující stávající politickou i národnostní situaci) se směr určit nedal. Nicméně je dlužno podotknout, že nebylo v moci Vídně buzolu opravit - rakouská státní filozofie založená v roce 1848 neumožňovala na přelomu 19. a 20. století uspokojivou změnu.

Sonda čtvrtá: 1926–1929

Dvacátá léta ukázala stejné stereotypy oficiální jazykové politiky nového státu jako starého Rakousko-Uherska, ovšem pouze zrcadlově obrácené. Československo provedlo masivní a důkladnou regulaci prakticky všech oblastí jazykové politiky, a to se zachováním národnostní, protože jazykové distinkce. Všem stranám bylo přitom jasné, že umělý konstrukt čechoslovakismu dlouho nepřežije – politické zájmy byly silnější než filozofické ideje. Přestože jazyková práva Němců v novém státě byla lépe ošetřena než Čechů v Předlitavsku, neposkytovala jazyková koncepce uspokojivé soužití obou skupin obyvatelstva – naopak, stala se vhodnou záminkou eskalace napětí a argumentem objektivní neschopnosti Československa řešit tyto otázky. Správa a její jazykový modus i nadále zůstaly hlavním sporem. Školství fungovalo samovolně a segregovaně bez významných zásahů. Kvantitativní charakteristiky školství ve 20. letech ukazují, že primární školství sice respektovalo národnostní složení Československa, nicméně mezi měšťanskými školami významněji převažovaly školy s československým jazykem vyučovacím, protože do školské situace významně zasáhly tzv. menšinové školy (primárně s československým jazykem vyučovacím zakládané především v pohraničí pro možnost edukace např. státních zaměstnanců a jejich dětí v jejich mateřštině). Mezi středními školami jsou patrné obdobné vyrovnávací tendence, byť s větším relativním počtem klasických gymnázií s německým jazykem vyučovacím oproti demografickému složení a naopak reálných gymnázií a reálků s československým jazykem vyučovacím, což dokládá kontinuitu těchto škol z dob Rakouska (klasická gymnázia jako nejkonzervativnější, reálky a reálná gymnázia jako nejprogresivnější) a zároveň demografické tendence Čechů a Němců za první republiky. Primární,

sekundární i terciární vzdělávání se zcela jazykově homogenizovaly a počet studentů mezi Čechy a Němci s jiným jazykem rodným než vyučovacím většinou nepřesáhl 1 %. Pragmatické tendence při rozhodování o studiu už nejsou tak zřejmě, jako byly před 30 lety, nicméně lze konstatovat, že čeština se stala v jistých ohledech jazykem prestižnějším, protože státním (indikátorem je např. zastoupení německých dětí v českých menšinových školách). Lze zároveň konstatovat, že německé školství v Československu nebylo nijak (oficiálně) diskriminováno, navíc bylo rovnoměrně zastoupeno ve všech stupních školské soustavy. Školská soustava první republiky a její kurikula i obecné ideové nastavení společnosti ovšem nevytvořily vhodný prostor (ani nedefinovaly alespoň jeho mantinely) pro konstruktivní soužití Čechů a Němců v jednom státě prostřednictvím edukace. Příslušníci těchto národů žili vedle sebe, ve specifickém paralelismu, přičemž více byly vnímány odlišnosti než pojítka mezi nimi. Politická radikalizace pak tyto odlišnosti natolik zdůraznila, že západní mocnosti spatřovaly jako jediný možný a logický krok odstoupení pohraničí.

Sonda pátá: 1939–1941

Období protektorátu představuje bolestivou kapitolu českých dějin. Nikdy nezažily české země tak systematické plány mířené proti určitým skupinám obyvatelstva. V jazykové situaci se projevovaly nejmohutnějšími a nejsilnějšími pokusy prosadit extralingvistické cíle za celou dobu existence českého jazyka. Němci si symbolickou hodnotu jazyka a postoje obyvatelstva k jejich mateřštině jasně uvědomovali a plánovali postupné kroky k omezení až odstranění jazykové krajiny v češtině stejně tak jako k omezení české vzdělanosti (uzavřením českých vysokých škol, limitací středních škol, zavedením němčiny jako povinného vyučovacího předmětu nebo významnými zásahy do kurikul). Kroky to však byly postupné a poměrně krátký časový interval nemohl postoje budované po 150 let významně ovlivnit. Patrné je pouze opětovné přiklonění Čechů ke specifickému pragmatismu (více politickému než jazykovému - počet českých dětí navštěvujících německé školy nepřesáhl 3 %, což lze považovat za důkaz inherentních postojů Čechů k češtině) na straně jedné a uvědomování si hodnoty jazyka spojené s puristickými tendencemi na straně druhé. Protektorátní jazyková politika ze svého pohledu rovněž napravovala staré „národní“ křivdy a domáhala se historického „zadostiučinění“ - zrcadlově vůči politice československé, nicméně ve spojení s nacistickou ideologií se jednalo o pokus

o genocidu národní a lingvodicu jazykovou. V první fázi (1939–1941) došlo k uzavření vysokých škol a k dílčím úpravám v počtu škol v souvislosti s etablováním protektorátu, ale nikoliv k jejich koncepční přeměně. Mohutným ideologickým zásahům muselo protektorátní školství čelit především v roce 1941/1942 v souvislosti s příchodem Heydricha a Moravce. Právě v této době je nejmarkantnější pokles českých středních škol a jejich svěření pod německou supervizi. Zároveň dochází k rozpracování koncepčních materiálů, jak českou vzdělanost učinit kompatibilní s potřebami říše, a to jak co do počtu škol a jejich vybavení, tak kurikulárních dokumentů (např. povinná akvizice němčiny na všech typech protektorátních škol).

Aplikace vlastní typologie jazykové politiky

Míra regulace charakterizovaná množstvím regulatorních aktů se nejsilněji projevovala za protektorátu (množství publikovaných nařízení, vnitřních předpisů, analýz a snahy ovlivnit jazykovou situaci), méně za první republiky (na rozdíl od protektorátních víceméně demokraticky přijatých). Osvícenství vzhledem ke svému cíli produkovalo rovněž značnou míru legislativních aktů nestejně síly i zaměření, nicméně jazyková regulace v nich byla obsažena spíše implicitně. Závěr 19. století přinesl sice množství návrhů regulací, ovšem téměř žádný nebyl úspěšný. Množství regulatorních aktů v revolučním roce 1848/1849 a jejich úspěšnost byly obdobné.

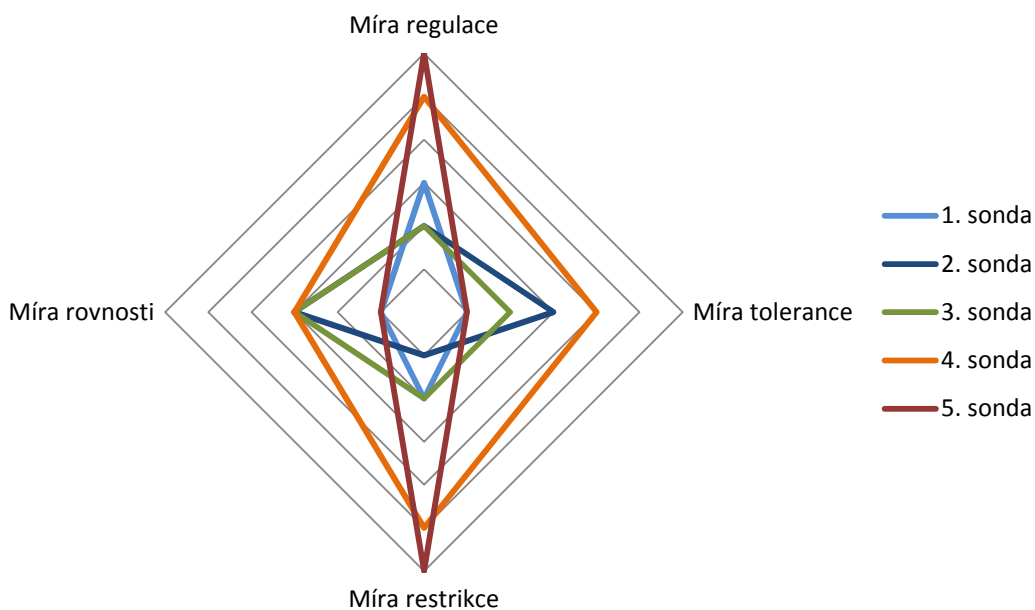
Míra restrikce je určována silou regulace, a to jak silou právní co do povahy regulatorního aktu, tak pokud jde o sankce, které regulace stanovuje. Nejsilnější sankce byly za protektorátu, dále za první republiky (jazykový zákon byl zákonem ústavním). V zákonech jsou sankce explicitně zmíněny. Regulace závěru 19. století sice s přímými sankcemi nepočítaly, nicméně silně do jazykové situace zasahovaly, především do oblasti jazykových kompetencí a jazykové akvizice. Obdobně také restrikce osvícenské definující ideální stav denacionalizace rakouské společnosti. Oproti tomu návrhy regulací revolučního roku 1848/1849 byly silně liberální a počítaly s volnou a vstřícnou česko-německou koexistencí.

Míra tolerance se týká různého přístupu k různým jazykům v jednom státě, v naší práci k němčině a češtině. Otázka tedy zní, zda jsou jazyky pouze pasivně trpěny, anebo jsou jim vytvářeny podmínky pro svébytný rozvoj. Nejsilněji regulována a zároveň explicitně stanovena byla jazyková politika za první republiky. Přistupovala k češtině a němčině ryze pragmaticky a vycházela z politiky rakouské, upravené novým

státoprávním poměrům. Rok 1848/1849 de jure sice neznamenal dobu trvalých významnějších změn, nicméně de facto došlo k silnému posunu. Regulace závěru 19. století byla sice formulována poměrně vstřícně, neodpovídala však společenské a politické situaci. Oproti tomu osvícenská a protektorátní politika chtěly docílit extralingvistických změn – denacionalizace Rakouska versus germanizace středoevropského prostoru.

Míra rovnosti vychází z podobných principů jako míra tolerance, nicméně s tím rozdílem, že zohledňuje explicitní i reálnou rovnost jazyků, tedy přiblížení funkcí jazyka oficiálního a minoritního. Prvorepubliková politika koexistenci jazyků sice řešila, ovšem pragmatickou silou a jasnou regulací (všechny jazyky neměly stejná práva, měly pouze jasně definované sféry užití). V revolučním roce 1848/1849 se v návrzích počítalo s explicitní rovností obou jazyků, ale realizovány nebyly, podobně jako pasivní či spíše ignorující rakouská politika závěru 19. století neschopná národnostní konflikty řešit. Jak jazyková politika osvícenská, tak protektorátní se dají označit za nejméně rovnostářské kvůli snahám o extralingvistické změny.

Při schematickém přenesení pořadí jednotlivých sond do síťového grafu můžeme konstatovat následující: Jazyková politika za protektorátu je typickým příkladem autoritativní politiky obdobně jako politika osvícenská. Existuje v ní velké množství norem různé právní síly, často nedemokraticky/absolutisticky prosazených, které mají za cíl extralingvistické změny. Návrhy roku 1848/1849 můžeme považovat za silně liberální sloužící k vyrovnanému soužití Čechů a Němců. Rakousko této šance ovšem nevyužilo – na konci 19. století kontrastuje především pasivita Vídně a neschopnost řešit nastalou politickou situaci a národnostní radikalizace jak Čechů, tak Němců. Jako reakci na rakouskou pasivitu se jalo Československo silně regulovat všechny oblasti jazykové koexistence. Podle navržené typologie je (1) osvícenská politika s prvky autoritativní politiky, (2) politika roku 1848/1849 (neúspěšně) liberální, (3) závěru 19. století pasivní, (4) prvorepubliková regulující a (5) protektorátní plně autoritativní.

Výsledky analýzy sond – škola jako národní politikum

Ze zkoumaného materiálu je zřejmé, že stát (především Rakousko, méně Československo) přisuzoval školství daleko méně významnou roli než správě. Správu totiž chápal jako nutnou pro aktuální chod státu, nicméně neuvědomoval si dlouhodobý potenciál školství pro budování postojů a hodnot a jejich upevňování ve společnosti prostřednictvím edukace. Kromě výjimečných spíše okamžiků než dob, kdy se Češi a Němci upnuli k zemskému pojetí národa, jsme svědky segregáčnických tendencí. Zprvu ve školství, následně ve správě. České vnímání Němců jako germanizátorů a Čechů jako utlačovaného národa je průvodním jevem národního obrození a úhelným kamenem českých (historiografických) stereotypů, které ale zcela záměrně opomíjely český pragmatismus a utilitarismus, jimiž teze o klíčové roli jazyka v české společnosti poněkud hořknou.

Škola jako instituce i škola jako zprostředkovatel kurikula hrály a hrají v národnostní otázce klíčovou roli a bývají využívány k dosažení nejen edukačních, ale také politických cílů. První školská jazykověpolitická dichotomie se nachází na úrovni jazyka vyučovacího (mateřského - nĕmateřského) v primárním, sekundárním a terciárním vzdělávání, druhá na úrovni jazyka vyučovaného (jazyk mateřský jako ne/samostatný předmět a ne/povinnost jeho akvizice).

(1) V českém kontextu je možné spatřovat postupný vývoj od češtiny jako jazyka vyučovacího na triviálkách (byť s oficiálními osvícenskými snahami ho bilingvním vyučováním omezit, resp. nahradit němčinou) přes jeho uvedení na českou normálku (1848) a k založení, resp. rozdělení českých gymnázií (dočasně 1849). Sekundární vzdělávání prodělalo vývoj obdobný – z latiny a němčiny jako *linguae francae* do jazyků národních, tj. češtiny a (národní) němčiny. Vyvrcholením volání po jazykovém vyrovnání ve školách bylo osamostatnění české univerzity (1882). Během 19. století se tedy podařilo české reprezentaci vybudovat plnohodnotnou školskou soustavu s českým jazykem vyučovacím, a to soustavu přímo konkurující školství německému. Právě tato konkurence (nikoliv školství samotné) se stala Čechům důkazem jejich národní vyspělosti.

(2) Český jazyk jako vyučovací předmět hraje neméně důležitou roli jako samotná existence škol s daným jazykem vyučovacím – tyto složky školské jazykové politiky působí paralelně ve své provázanosti. Není-li např. jazyk připuštěn jako jazyk vyučovací do určitého typu škol, může tuto absenci suplovat výuka samostatného předmětu, který vybuduje/upevní/změní jazykové postoje mluvčích. Tuto roli nemusí plnit pouze samostatný předmět, ale také funkce zprostředkujícího jazyka při výuce cizího jazyka – např. při budování jazykových kompetencí v cizím jazyku jsou zároveň využívány, resp. budovány/upevňovány/měněny kompetence v jazyku zprostředkujícím. Z tohoto pohledu se jako zásadní mezník jeví funkce češtiny jako jazyka zprostředkujícího výuku latiny za osvícenství (a neúspěšné snahy ho nahradit němčinou), uvedení češtiny jako (fakultativního) vyučovacího předmětu na gymnázia (1816) a pozdější diskuse o povinné akvizici druhého (zemského) jazyka (1866, 1923). Zavedení obligátnosti osvojení jazykových kompetencí v sobě totiž neslo příznak státní z vůle a mluvčí často nedokázali pochopit nutnost osvojení jazyka většinového – státního. Na druhou stranu byla-li stanovena fakultativnost dané akvizice (především v oblasti primárního vzdělávání) probíhala výuka bez nacionalizačních nebo radikalizujících interpretací podpořených nebo dokonce rozdmýchaných politickou reprezentací. Ve vývoji česko-německých vztahů lze vyzorovat korelaci, že čím menší byla regulace jazyků ve školství všech úrovní, tím samozřejměji docházelo k akvizici druhého (zemského) jazyka mezi obyvatelstvem.

Obě tyto dichotomie se zdají být sice překonány současným národnostním složením České republiky, nicméně ve skutečnosti zůstávají axiologicky stále živé

a aktuální: existuje zde síť menšinových škol (pro edukaci národnostních menšin v jejich mateřštině, jsou nastavena pravidla jejich zakládání a vztah ke školám majoritním) a škol bilingvních (zakládaných především kvůli pragmaticky chápanému jazyku vyučovacímu a akvizici cizího jazyka jako významné konkurenční výhody), cizí jazyky jsou stabilní součástí kurikul škol všech stupňů a typů atp. Otevřenou otázkou zůstává možná akvizice menšinových jazyků majoritní společností a především sociokulturní statut romštiny. Jako zásadní výhodu současné jazykověpolitické situace, která zabraňuje jakékoliv radikalizaci nebo desinterpretaci role jazyka ve společnosti, musíme označit její pasivitu a implicitnost, které umožňují relativně bezproblémové soužití národnostních menšin, byť bez explicitní jazykové regulace. To, že není voláno po revizi těchto principů, dokládá stabilitu české jazykové situace i postojů k vlastnímu jazyku občanů České republiky. Lze se domnívat, že k tomuto stavu přispěla právě role školství a jeho poměrně deregulované principy jazyka vyučovacího a jazyků vyučovaných. Pro budoucí výzkum pedagogické komunikace se jako zásadní jeví především zohledňování principů jazykového managementu, tj. propojování pedagogického a sociolingvistického prizmatu.

Závěr: Česko-německé vztahy z pohledu jazykové politiky

Poválečný odsun Němců vyřešil otázku česko-německého soužití pouze zdánlivě. Československo se stalo státem československého lidu české a slovenské národnosti, nicméně vztah k Němcům se ze státní úrovně přesunul na mezinárodní a dodnes zůstává palčivou kapitolou českých dějin - z našeho pohledu ovšem ona neuralgičnost nevyplývá z následků druhé světové války a poválečného odsunu, nýbrž z perspektivy dlouhodobého historického česko-německého „nesoužití“ na jednom území a v jednom státě.

Nazýváme-li česko-německé vztahy „nesoužitím“, musíme podotknout, že nabývalo v různých historických dobách různých podob: od osvícenské státně „tolerantní“ denacionalizace přes revoluční „paralelismus“, nacionalistickou „segregaci“ a československé „zrcadlení“ až k protektorátní „lingvo-/genocidě“ a poválečnému „(vy)řešení“.

Jazyk, jazyková identifikace a postoje k jazyku hrály při „nesoužití“ klíčovou roli. Jazyková politika byla totiž vždy omezující (nikdy rovnostářská, vyjma pár dní euforie v roce 1848) a vždy právně limitující. Politické reprezentace všech sledovaných období

považovaly za nutné soužití národností, a proto i jazyků nějakým způsobem explicitně regulovat. Mohl je k tomu vést strach z deregulace, touha po extralingvistické změně nebo prostě přesvědčení, že si to obyvatelstvo žádá. Strach z deregulace byl způsoben národním a politickým vývojem a potřebou bránit „vydobyté“ oblasti, resp. je extralingvistickými opatřeními rozšiřovat, nicméně falešné přesvědčení o potřebách obyvatelstva vedlo k desinterpretacím jazykové situace a k národnostní radikalizaci. Všeobecný pragmatismus a utilitarismus projevující se v užívání i v akvizici jazyka se přitom ve všech dobách ukázal jako průvodní jev jazykové politiky často nezávislý na vůli politické či kulturní elity nebo dokonce k ní kontradiktorický.

Otázka jiných možných cest je sice nasnadě, ovšem jejich reálné prosazení (v thunovském anebo rádlovském duchu) zůstává spíše utopistickým přáním než reálnou alternativou. O to více lze vítat současný stav jazykové politiky České republiky – politiky založené na občanském, nikoliv národnostním principu, ke kterému ale musela česká společnost i její politická a kulturní reprezentace dojít poměrně bolestivou cestou historického národnostního, jazykového a školského „nesoužití“.